

UOT 821.512.162

Rafael HÜSEYNOV  
rafaelhuseyn@yahoo.com

## NİZAMİ GƏNCƏVİNİ QORUMAQ YOLUNDA MÜBARİZ ƏLİZADƏNİN MÜBARİZƏLƏRİ

**Açar sözlər:** Nizami irsi, 800 illik yibiley, Azərbaycan araşdırıcıları, Həmid Araslı, Mübariz Əlizadə, Mikayıl Rəfili, “Revolusiya və Kultura”, “Xəmsə”, tənqidi məqalə, klassik nümunə, təhriflərdən qoruma

**Keywords:** Heritage of Nizami, 800<sup>th</sup> anniversary, Azerbaijani reserachers, Hamid Arasli, Mubariz Alizada, Mikayil Rafili, “Revolution and Culture”, “Khamsa”, critical article, classic example, protecting from distortions

**Ключевые слова:** Наследие Низами, 800 летний юбилей, азербайджанские исследователи. Гамид Араслы, Мубариз Ализаде, Микаил Рафили, “Революция и культура”, “Хамса”, критическая статья, классический пример, защита от искажений

Üstündən böyük zaman sovuşandan, əsrlər, minillər dəyişəndən, o mübahisələrin iştirakçıları, mətbuat səhifələrində yer alan həmin elmi dəyişmələrin canlı şahidi olmuşların hamısı artıq həyatdan getdiyi bir vaxtda dünənləri qurdalamağa, saralmış vərəqləri qaldırmağa, əski palan içi eşməyə ehtiyac varmı? O köhnə yazıları indi yada salmaq sadəcə tozanağı çoxdan yatmış tarixçələri vərəqləmək, macəraçılıqdır, yoxsa bütün bunlarda indi üçün də hansısa faydalar ola bilər?

Nizami Gəncəvi bizim əbədi milli dəyərlərimizdəndir və lap çoxdan Azərbaycanı Azərbaycan edən rəmzlər sırasındadır. Nizami ilə Azərbaycanın böyüklüyü də, dünya boyu fəth etdiyi coğrafiya da artır və Nizamiyə olan müxtəlif həmlələr, onu bizdən aralamaq, başqalarınınkılaşdırmaq cəhdləri də əksərən elmi ədalətlik baxımından deyil, milli-siyasi mülahizələrlə, çox zaman da ifrat qərəzkarlıqla icra edilmiş və edilməkdədir.

Sübutu qədərincədir, bircəsi mənzərəni aydınlığı ilə göstərir. 2012-ci ildə Ermənistanda “Şərqsünaslıq araşdırmalarının İrəvan seriyası” sırasından Qarnik Asatryanın redaktəsi ilə Siyavəş Lornejad və Əli Dostzadənin “Fars şairi Nizami Gəncəvinin müasir dövrdə siyasiləşdirilməsi” adlı 218 səhifəlik kitabı çıxıb (Kitabın nəşr yeri, müəlliflərinin və redaktorunun adları dərhal pıçıldayır ki, bu yazı necə yazı ola bilər: “Rumi ki dedin, qəziyyə məlum”).

İki fars müəllifin, bir erməninin redaktəsi ilə Yerevanda nəşr edilmiş, dərhal da dünyanın hər nöqtəsində hər kəsin oxuya bilməsi üçün internetdə yerləşdirilmiş mətn başdan-sonacan kobud elmi zorlamalardan ibarətdir və məqsəd də Nizaminin Azərbaycan ədəbiyyatı və Azərbaycan xalqına aid olmadığını öz ələmlərində sübut etməkdir. Üstəlik, kitabın lap sonuna qarmağa keçirə bildikləri şəxslərin dilindən sanballılıq naminə və nəşrin ümumi ahənginə uyğun bir neçə rəy də artırılıb. Nyu Yorkun İona kolleci Tarix kafedrasının baş müəllimi doktor George Bournoutianın baltanı kökündən vuran qiymətləndirməsi: “Hazırkı əsər yalnız çoxsaylı yalanları ifşa etmir, həm də Nizaminin əsərlərini dəqiqliklə araşdıraraq sübut edir ki, Nizami, şübhəsiz, İran şairi olub” [37, 217]. Romadakı Sapienza Universitetinin fars dili və ədəbiyyatı üzrə professoru Paola Orsattinin bundan da beşbetər və oxuyunca onun da erməniçi-farsçı şəbəkənin təsiri altında olduğunu dərhal əyan edən baxışı: “Biz

əhəmiyyəti Avropa alimləri tərəfindən ümumiyyətlə lazımınca qiymətləndirilməmiş bir mövzunu – mədəniyyətdən siyasiləşdirilmiş istifadəni – həll etdikləri üçün müəlliflərə minnətdar olmalıyıq. Romada Nizamiyə “Azərbaycan şairi” adı ilə abidənin açılması bizi bu cür təhriflərə reaksiya verməyə məcbur edir” [37, 218].

İtaliyanın paytaxtı Romada, məşhur Villa de Bargeza parkında İran şairi Əbülqasım Firdovsi ilə lap yaxınlıqda Nizami Gəncəviyə 2012-ci ildə abidə ucaldılması (heykəltəraşlar: Salxab Məmmədov və Əli İbadullayev) və postamentdə də bu heykəlin məhz Azərbaycan şairininki olmasının nişan verilməsi [18, 85-94], elə xatırladığımız kitabdakı şəxslər kimi, bizə əks düşüncələri çox qıcıqlandırmış, hərəkətə keçməyə sövq etmişdisə də, bu əsassız və mənasız atılıb-düşmələr bəhrə verməmişdi.

Lakin bütün oxşar tərpənişlərin hər biri növbəti dəfə anladır ki, Nizami Gəncəvinin bu gün bəlkə dünənkindən də artıq müdafiəyə, qorunmağa ehtiyacı var. Ancaq layiqincə qoruya, müdafiə edə bilməkçün gərək düşmən qabağında duruş gətirməyə, rəqiblə qarşıdurmada qalib çıxmağa kifayət edəcək biliyin, səriştən, təcrübən ola.

Bundan ötrü isə Nizamiyə, onun dövrünə, Yaxın və Orta Şərq xalqlarının klassik ədəbiyyatına, bu ədəbiyyatla bağlı mənbələr şəbəkəsinə dərinləndirən bələdlik, farscaya məişət səviyyəsində yox, mükəmməlcə vəqiflik, lazım gələn məqamlarda Nizaminin farsçasının fars əsilli şairlərin farsçasından nələri ilə fərqləndiyini, nəyə görə Səid Nəfisi kimi böyük İran aliminin Nizami şeirlərindən “buy-e tork miyayəd” – “Türk dilinin ətri gəlir” etirafını dilə gətirməsini “Xəmsə”dən çəkilən misallarla isbat edə bilmək təpəri umulur. Dünyanın söz, düşüncə çarpışmaları arenasına bu tələblərə cavab verən nə qədər araşdırıcını çıxarmaq imkanındayıq?

Bu elə meydandır ki, orada irəliləmək, uğura çatmaq, ümummillə vəzifələrdən biri olan mühüm xidməti göstərmək üçün dili və dilçəyi olmaq, mövzuya incəliklərinə qədər bələdlikdən savayı elmi ötkəmlik, vətənpərvərlik, əzmkarlıq, dönməzlik də vacibdir.

1980-ci illərdə nizamişünaslıqda yeni oyanış mərhələsinin başladığı dövrdə köhnə nizamiçilərdən ən öndə olanlardan biri professor Mübariz Əlizadə idi. Artıq yaşı 70-i keçsə də, yenə əvvəlki şövqlə məqalələr yazırdı [9; 10; 11; 13; 14], tərcümələr edirdi [6, 47-93; 264-309], ancaq bununla da işini bitmiş saymırdı. Yenə gəncliyindəki mətinliklə Nizami sərhədlərinin bəkçisi idi.

1980-ci illərin əvvəllərinə təsadüf edən Nizami Gəncəvi ilə bağlı nəşrlərin böyük hissəsində professor Rüstəm Əliyevin imzası gözə çarpır. Söz yox, Rüstəm Əliyev maraqlı şəxsiyyət, qiymətli alim idi və klassik Şərq ədəbiyyatının tədqiqi və nəşri sahəsində xatırlanmalı əməkləri var. Onun həmin dövrdə Nizami Gəncəvi ilə bağlı yerinə yetirdiyi işlər o qədər həcmli ki, mahiyyətcə yüksək səriştəli əməkdaşlardan ibarət iri bir araşdırma mərkəzinin çəkə biləcəyi yüküdür. Rüstəm Əliyev bütün bunları təkbaşına icra etmişdi və təbii ki, yubileyin rəsmən qeyd ediləcəyi müddət çərçivəsində kitabları çatdırma bilmək məcburiyyəti gecə-gündüz, sürətlə çalışmaq tələb edirdi. Təbii olaraq bu da tələskənliyə, yetərincə diqqətli olmamağa və labüd qüsurlara gətirib çıxarırdı.

Həmin dövrdə Rüstəm Əliyevin yüksək elmi nüfuzu qarşısında kiminsə kəlmə kəsməsi müşkül idi. Ona görə də bu haqda Mübariz Əlizadənin yazdığı çox kəskin üslublu və bolluca nöqsanların üzərində müfəssəl dayanan məqalələr ədəbi ictimaiyyət arasında geniş əks-səda doğurdu [12, 34-46]. Ədəbiyyat tənqidçiliyinin tədricən tərəfçiliyə meyil etdiyi bir çağda bunca sərt tənqidi məqalələr (özü də hansı

müəllif haqqında) buludsuz səmada şimşək təəssüratı oyadırdı və bəzi qeybətçillər bu yazıların ortaya çıxmasını onunla əlaqələndirməyə çalışdılar ki, Mübariz Əlizadənin etdiyi “Şahnamə” tərcüməsinə qarşı kampaniya başlananda (bu da haqqında yerli-yataqlı bəhs edilməli ayrıca hekayətdir) əsas rəyçilərin əvvəlcisi Rüstəm Əliyev olmuşdu və indi baş verənlər də həmin incikliyin davamı və cavabıdır.

Lakin bu, səhv güman idi. Mübariz Əlizadə Nizamiyə qarşı hansısa soyuq küləklər əsəndə indi 70-ini adlayanda deyil, 40 il öncə – 30-una çatmamış da eyni barışmazlıqda, eyni kəskinlikdə, eyni döyüşkənlikdə olmuşdu. Həm də elə 1980-ci illərdə olduğu kimi, 1940-cı illərdə də qarşısındakının ad-sanı, nüfuzu qətiyyətli Mübarizi yolundan döndərə bilməmiş, Nizami ilə ehtiyatsız davrananlara qarşı ən sərt dəyişləri qələmə gətirməkdən çəkindirməmişdi.

Nizami Gəncəvi şəxsiyyəti və irsinə Mübariz Əlizadənin münasibəti sadəcə bir araşdırıcının bir böyük şairə olan ehtiramı deyildi. O, Nizamiyə xüsusi məhəbbət bəsləyirdi və onu doğması sayırdı və tərənnüm etdiyi idealları da qəlbinə çox yaxın tuturdu. Nizami Gəncəvi yaradıcılığının tədqiqinə həsr edilmiş dissertasiyasını 1947-ci ildə müdafiə etsə də, əslində xeyli əvvəllər yazıb başa çatdırdığı (özü mənə söyləyirdi ki, müxtəlif səbəblərdən istər namizədlik, istər doktorluq dissertasiyaları cildlənmiş halda illərcə rəfdə qalıb. Doktorluq müdafiəsinin ləngiməsi öz prinsipləri naminə inadkarlığından idisə, Nizami haqda dissertasiyanın gecikməsi İkinci Dünya müharibəsinin o zamanlar SSRİ tərkibində olan Azərbaycanın da qatıldığı, Böyük Vətən müharibəsi adlanan, beş ilə yaxın davam edən savaş ucbatından olmuşdu) dissertasiyasının başlanğıcında dahiyyə sevgisinin qaynaqlandığı başlıca nöqtələri də açıqlayırdı: “Nizami, əsrinin bütün qayda-qanunlarına rəğmən, ruh və istedadını şahlar sarayında hərraca qoymamış, yüksək təb və incə hisslərindən doğan “lələcəvahiratı qızıla dəyişməmiş”, “bir tikə arpa çörəyi”nə qənaət edərək “öz qapısının aslanı olmuş və buğda çörəyi ummaq ilə başqalarının qapısında it kimi quyruq bulayanlara nifrət bəsləmişdir” [8, 9].

Bu sözlərin nə qədər içdəngələn, müəllifin saf inamı və əqidəsinin təzahürü olduğunu bütünlüyü ilə duyub-anlamaq üçün Mübariz Əlizadə nəslinin insanlarını, onların axarından keçib-gəldikləri təlatümlü əyyamları hökmən göz önündə tutmaq gərəkdir. Onun böyük həyat yolu doğulduğu Xammə kəndindən baş götürərək payı-piyada Təbrizə gəlməsi və oradakı nökrəçilikdən başlanmışdı. 11-12 yaşlarından ağır zəhmətə qatlaşıaraq təkbaşına özünü dolandıran Mübariz Əlizadə bərabərsizliyin, istismarın, ədalət və ədalətsizliyin nə demək olduğunu üzləşdiyi həyat səhnələri ilə bilavasitə dadmışdı. Yeniyetməlik, gənclik illərindən şüuruna ictimai bərabərlik fikirləri, insanlara səadət bağışlayacaq yeganə düzgün yolun kommunist idealları uğrunda çarpışmalar olmasına dərin inam hakim kəsilmişdisə, buna səbəb şahidi olduğu həyat səhnələri, hər nisgilini yaşadığı güzəranın özü idi.

Tələbəlik illərimizdə bir dəfə mühazirəsini bitirəndən sonra kafedrada ikimiz qaldıq – sinif nümayəndəsi olduğumdan qeydiyyat jurnalını dərstdən-dərsə mən daşıyırdım. Jurnalı doldura-doldura soruşdu ki, səhhətində bir sıxıntı yoxdur ki, niyə dərslərdə mürgüləyirsən? Cavab verdim ki, Bayılda kirayədə yaşayıram, orada evimizin yanındakı meyvə-tərəvəz dükanında gecələr qarovulçuluq edirəm, ona görə yuxusuz qalıram. Dalğınlaşdı. Dedi ki, eybi yoxdur, işlə, zəhmətin pisi yoxdur, elə mən də belə olmuşam. Təbrizdə bir tacirin dükanında işləyirdim. Gecəni də orada yatırdım. Çox vaxt gecələr dükandakı çırağı yandırıb əlimə düşən kitabları oxuyurdum, şeirlər yazırdım. Bir gün ağa mənə dedi ki, bu çırağın yağı niyə belə azalır? Boynuma aldım. Yazdığım şeirlərdən oxumaq istədi, verdim, gözdən keçirdi,

“Əhsən! Nə yaxşı yazıbsan! – dedi. – Halalıdır, yandır çırağı, amma yazdıqlarını hər dəfə ver mən də oxuyum”.

Mübariz belə enişli-yoxuşlu yollardan keçmişdi, gizli inqilabi təşkilata, kommunist hərəkatına qoşulmuşdu, Sovet İttifaqına gəlmişdi, burada üzünə qapılar açılmışdı, irəliləmişdi və dünənki nökrə onu yuxarı başa keçirən və həmin dövrdə də ətrafında dürüstlər, təmiz əqidəlilər çox olan bir məfkurəyə necə ürəkdən bağlanmayaydı!

Nizami isə onunçün həmişə özünün də düşündüyü və inandıqlarını misilsiz gözəllikdə sözə çevirmiş, onun daim sadıq qaldığı idealların ən parlaq şəkildə ifadə edildiyi gövhərlərin cəmləndiyi xəzinənin açarçısı idi.

Elə bu üzdən də Mübariz Əlizadənin Nizamiyə məhəbbəti və təəssübkeşliyi yalnız dərin sevgi deyil, fəvqəladə bir eşq idi ki, o ada, o mirasa ən xəfif ehtiyatsız, naşı münasibətə laqeyd qala bilmirdi.

1940-cı ildə, Nizaminin 800 illiyi ərəfəsində şairlə bağlı yazıların və tərcümələrin çoxaldığı gedişatda o çağın əsas ədəbiyyat dərgisi olan “Revolysiya və Kultura”da Məmməd Mübarizin “Ədəbiyyat aləmində xaltura əleyhinə” adlı iri məqaləsi dərc edilir. Sərlövhənin altında dəqiqləşdirmə də vardı: “Mikayıl Rəfilinin Nizamiyə dair yazıları haqqında” [24, 83].

Niyə məhz Mikayıl Rəfili?

Bu sualın cavabına çatmaqçün digər suala cavab axtarmaq gərəkdir: 1938-1940-cı illərdə – Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 800 illiyi ərəfəsində gəncəli dahi barəsində Azərbaycan mətbuatında və elmi nəşrlərdə yazıları dərc edilən əsas müəlliflər kimlər idi?

Nizami haqda tək-tək məqaləsi olanlar bir neçə nəfərdir: tarixçi Zülfəli İbrahimov [29, 5-45], rəssam-sənətşünas Rüstəm Mustafayev [29, 46-63], şair Səməd Vurğun [39; 40, 184], yazıçılar Mirzə İbrahimov [17], Məmməd Səid Ordubadi [29, 81-156], ədəbiyyatşünaslar Həbibulla Səmədzadə [29, 238-258]. Lakin müəlliflər sırasında Şairin və “Xəmsə”nin əsas bilicisi və sahənin peşəkarı olaraq daha çox iki araşdırıcının imzalarına rast gəlinir: Həmid Araslı [1; 2; 3; 4] və Mübariz Əlizadə [19; 20; 21; 22; 23; 25; 26; 27].

Və bir də Mikayıl Rəfili. Nizami Gəncəvi ilə əlaqədar çoxsaylı məqalələrdən əlavə [33; 34; 40, 10-39; 45; 46] 1940-cı ildə Mikayıl Rəfilinin şair haqqında Azərbaycan və rus dillərində ayrıca kitabçaları da nəşr edilmişdi [35; 44], o həm də artıq fəaliyyətdə olan Nizami Yubiley Komitəsində səlahiyyət sahibi idi, vəzifəsi də vardı – məsul katib idi [7, 631].

Mikayıl Rəfili 1920-ci illərin sonları və 1930-cu illərdə Azərbaycan ədəbi həyatının ən seçkin simalarından idi. Əslən Goranboydan olan, 1905-ci il təvəllüdlü (və həyatdan da insafsızca erkən – 1958-ci ildə, elə doğulduğu gündə, aprel 25-də 53 yaşında getmiş) Mikayıl Rəfili fitri istedadlı, universal bilikli bir cavan idi. Bakı Dövlət Universitetinin Şərq dilləri fakültəsində dinləyici kimi dərs aldıqdan sonra Moskva Dövlət Universitetində oxumuş, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda dərs demiş, SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filialında bir neçə il çalışmış, qəzet və jurnallarda şeirləri və araşdırma məqalələrini dərc etdirməklə yanaşı rus ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri, eləcə də Mirzə Fətəli Axundzadə, Nizami Gəncəvi kimi klassiklərimiz barədə kitablarını buraxmışdı. 1936-cı ildə filologiya sahəsində namizədlik dissertasiyası müdafiə edərək alimlik rütbəsi qazanmış ilk və ən gənc alimlərdən idi. Onun yazısının tərzində də, düşüncəsinin müasirliyi və əhatəliyi də, hədsiz məhsuldarlığı da hər kəsə görünürdü. Azərbaycanın ədəbi-mədəni

mühitində ən sözükeçər qələm sahiblərindən olan Mikayıl Rəfil 1938-ci ildə artıq həm Pedaqoji İnstitutun, həm də Dövlət Universitetinin professoru idi [7, 630-631].

Mikayıl Rəfilinin ədəbi mühitdə danışıqsız yüksək nüfuz yiyəsi olması və Nizami Yubiley Komitəsində aparıcı məqamlardan birini tutması Nizamini peşəkarca bilib məşğul olan bəzi alimlərdə narahatlıq doğururdu. Və bu, paxıllıqdan, qısqanclıqdan doğan narahatlıq da deyildi. Bunu o səbəbdən vurğulayırdı ki, Mikayıl Rəfil, onun günü-gündən artan şöhrətinə münasibətdə həmin dövrdə qara həsəddən doğan gözügötürməz yanaşmalar da mövcudmuş və hətta bir para xəbis, böhtanlı donoslardan, daşnak Levon Arustamovun Yazıçılar İttifaqına fitnəkar müraciətindən sonra Mikayıl Rəfil İttifaqdan da, Pedaqoji İnstitutdan da və akademiyaadakı işindən də xaric edilmişdi, labüd həbs təhlükəsi qarşısında idi – onu atası Hüseyn Rəfiyevin guya 1918-ci il Gəncə üsyanının təşkilatçılarından olmasında ittiham edirdilər, “mülkədar oğlu” ifadəsi ilə damğalayırdılar, “Ədəbiyyat qəzeti”ndə dərc edilən ifşa məqaləsində o, “sovet yazıçıları sırasına soxulmuş canı”, “əksinqilabi təşkilatın üzvü” adlandırılırdı [38, 3].

Mikayıl Rəfilini xilas edən yenə üstün zəkası olur. Oçağkı Azərbaycan rəhbəri Mircəfər Bağirova 1937-ci ilin sonlarında ard-arda iki uzun məktub yazır, güman var ki, bununla yanaşı, vaxtilə tərcümə redaktoru işlədiyi Kremlə də oxşar məktub ünvanlaybmış. 1938-ci ilin payızında həmin müraciətlərin nəticəsi olur, Mikayıl Rəfil bir addımlığında dayandığı repressiya maşınında məhv olmaqdan nıcat bulur, bütün vəzifələrinə bərpa edilir və mətbuatda onun haqqındakı hərzə-hədyanlara da son qoyulur [38, 4].

Lakin Mikayıl Rəfilinin Nizami ilə bağlı yazıları haqqındakı kəskin tənqidi məqalə artıq bütün bu həmlələr səngiyəndən, həyatı əvvəlki rəvan axarına düşəndən sonra və siyasi örtüksüz, xalis elmi mübahisə kimi ortaya çıxır.

Nizamidən bəhs edən odövrkü digər araşdırıcıların da yazılarında hansısa xətlər, qeyr-i dəqiqliklər müşahidə edilirdi. Lakin belələri ilə müqayisədə Mikayıl Rəfilidə rast gəlinən təhrif və yanlışlıqlar yalnız çoxluğuna görə deyil, həm də və ən başda ona görə nigaranlıq oyadırdı ki, Nizami haqqında ən çox yazan, həm də Yubiley komitəsində rəhbərlikdə təmsil olunan şəxs kimi onun bu mövzudakı əsərləri elə həqiqət meyarı kimi qavranıla, Nizami və onun irsinin çöhrəsi məhz Rəfilinin təqdim etdiyi şəkildə qəbul edilə bilərdi. Daha artıq, başqaları da həmin yazılara istinad edərək yanlışlıqların ayaq tutub irəliləməsinə rəvac verə bilərdilər.

Mübariz Əlizadənin həmin tənqidi məqaləsinin dərc edilməsindən 35 il sonra, Bakı Dövlət Universitetinin Şərqşünaslıq fakültəsində oxuyarkən “Revolusiya və Kultura”da təsadüfən həmin yazıyla qarşılaşanda yaradıcılığına rəğbət bəslədiyim Mikayıl Rəfilini nə səbəbdən bu cür amansız tənqid atəsinə tutmasının səbəbini müəllimimdən soruşmuşdum. Cavab vermişdi ki, Mikayıl Rəfil mahir natiq, əsl tribun idi. Geniş dünyagörüşü vardı, bilikli idi, istənilən auditoriyanı inandırmaq, ram etmək qabiliyyətinə malik idi, üstəlik, ikidilli idi, həm rus, həm Azərbaycan dillərində yaxşı yazırdı, Nizami haqda məqalələri artıq başqa respublikalarda da nəşr və dərc edilirdi. Onun qələmi ilə, onun vasitəçiliyi ilə heç özü hiss etmədən Nizami haqqında təhriflərin yayılma fürsəti və təhlükəsi böyük idi. Ona qarşı nə qərəzim, nə də münasibətlərimizdə gərginlik vardı. Sadəcə, vicdanım yol vermədi ki, belə hal davam etsin. O məqalədə də mən yalnız inkar edilməsi mümkün olmayan xətləri göstərmişdim. Elə səhvlər ki, onlar mütləq düzəlməli idi. Yoxsa ki, sabah həmin məqalələrini birləşdirib iri bir monoqrafiya edəcəkdə, buraxılmış səhvlər bir az da

oturuşacaqdı. Çünki qəzet-jurnal oxunur, bir müddət sonra unudulur, kitabınsa ömrü uzun, yayılmaq imkanı daha çoxdur. Odur ki, yazmaya bilmədim.

Mübariz Əlizadənin bu sözlərinin səmimiyyəti və doğruluğunun təsdiqi onun ömür və yaradıcılıq yolunu sonrakı onillər boyu izlədikcə rastlaşdığımız sıra-sıra oxşar tənqidi yazılarıdır ki, hamısı məhz səhvləri görüb susa bilməməkdən, milli dəyərlərimizin bəkirliyinə, təbiiliyinə qahmar çıxmaq qeyrətindən yaranıb.

29 yaşlı Mübariz Əlizadənin “Ədəbiyyat aləmində xaltura əleyhinə” məqaləsi müasir Azərbaycan nizamşünaslığının təşəkkülü və inkişafında misilsiz yeri olan, Azərbaycana və azərbaycanlılara həmişə rəğbət bəsləmiş, şairimizi beynəlxalq miqyasda məhz azərbaycanlı kimi təqdim edən ilk qiymətli monoqrafiyanı yazmış böyük şərqşünas alim Yevgeni Bertelsin əməklərini dəyərləndirməklə başlayır: “Nizamiyə olan xalq sevgisi hədsiz və böyükdür. Nizami haqqında yazılan elmi-tədqiqi əsərlərə böyük ehtiyac hiss olunur. Xalqımız alimlərindən böyük şair haqqında parlaq həqiqət söyləməyi tələb edir. Professor Yevgeni Eduardoviç Bertels, demək olar ki, bütün enerjiasını dahi Nizamini xalqa tanıtdırmaq, bu böyük şairin humanist ideyasının propaqandası işinə sərf etməkdədir. Nizami haqqında monoqrafiya yazır, onun əsərlərini tərcümə edir, populyar məqalələr çap etdirir və Nizami yaradıcılığını öyrənməklə məşğul olan gənc kadrlarımıza gündəlik yardım göstərir. Yazıçı Həmid Araslı, ordenli Səməd Vurğun, Mirzə İbrahimov və başqa yoldaşların Nizami haqqında yazdığı məqalələr böyük şairimizi xalqa tanıtdırmaq sahəsində mühüm müsbət nəticələr vermişdir. Lakin xalqın yüksək tələbi bu yazılarla hələ ödənilməyir. Xalq yeni əsərlərin yazılmasını, Nizami haqqında yeni-yeni fikirlərin söylənilməsini səbirsizliklə gözləyir. Bu, xalqın tamamilə haqlı və ədalətli tələbidir. Belə bir tələbi yerinə yetirmək, şübhəsiz ki, hər bir alimin, hər bir yazıçının şərəfli vəzifəsi sayılır. Bizcə, aydındır ki, xalq bizə Nizami haqqında yazmaq tələbini verərkən hər şeydən əvvəl bu böyük sənətkarın adına, əsərlərinə və kulturamızın inkişafında tutduğu mövqeyə böyük diqqət və hörmətlə yanaşmaq tapşırığını da vermiş olur. Bu sonuncu tələbi nəzərdə tutmadan Nizami haqqında yazılan hər bir əsərin xalqa faydası deyil, zərəri dəyər, xalq isə belə əsərləri sevməz, bəlkə də rədd edər” [24, 83].

Və yubatmadan keçir əsas mətləbə: “Təəssüflə qeyd etməliyik ki, Nizami haqqında yazan bəzi adamlar haman bu sonuncu yolla getmişlər. Onlar Nizaminin həyatını, yaradıcılığını və dünyagörüşünün ayrı-ayrı momentlərini təhrif edən yazılar meydana çıxarmaqla, oxucunu çaş-baş salmaqla bərabər böyük şairimizin yaradıcılığını propaqanda etməyə böyük hörmətsizliklə yanaşmışlar. Bu kimi avtorlar sırasında Mikayıl Rəfilini xüsusilə nümunə göstərmək lazım gəlir” [24, 83]. Niyəsini də açıqlayır: “Tema ilə yaxından tanış olmamaq”, “diqqətsizlik” və bunun nələrə gətirib çıxardığını da irəlicədən bəyan edir: “Nizaminin həyat və yaradıcılığı barədə bir sıra kobud və yolverilməz hökmlər” [24, 84].

Tənqidçi diqqəti əsasən Mikayıl Rəfilinin elə bu “Revolusiya və Kultura” jurnalının 1938-ci il 3-cü nömrəsində çap etdirdiyi məqaləsi və 1940-cı ildə nəşr olunmuş “Nizami Gəncəvi” kitabına yönəldir və elə nöqsanlar üzərində dayanır ki, onları necəse inkar etmək mümkünsüz, nə təhərsə cavablandırmaq müşküldür. Çünki birmənalı – səhvdir: “Rəfili şairin həyatına aid qeydlərində yazır: “Səlcuq hökmdarı Qızıl Arslan onu (Nizamini) səhrada ziyarət etdiyi zaman şair cındır bir keçənin üzərində əyləşmişdi. Qarşısında kitab, yanında isə qələmdan və əsası var idi... Qızıl Arslan şeyxin əlini böyük hörmətlə öpmüş və ondan xeyir-dua istəmişdir. Qızıl Arslan bundan sonra da bir neçə dəfə Nizaminin yanına gəlmişdir. Nizami bu barədə

“İskəndərnamə”də yazır: “Mən bir torpaq kimi onun ayaqlarını öpmək istədim, lakin asiman öz yerindən hərəkət etdi” [24, 84-85].

Nabələd oxucuya, Nizaminin tərcümeyi-halından, əsərlərindən, onun haqqındakı qaynaqlardan xəbərsiz olana bu yazılanlar doğru kimi gələ bilər və sanki zahirən Rəfili mətnində nəse əyinti də yoxdur – Nizami ilə bağlı rəvayətə, şairin məsnəvisinə istinad edir.

Həm də nəzərə alın ki, hələ Nizami ilə bağlı ana dilimizdə məqalələrin, kitabların barmaqla sayılacaq qədər seyrək olduğu vaxtlardır və bu yazılanlardan ən azı ədəbiyyat müəllimləri görkəmli alimin əsəri kimi arxayınca yararlanana, bütün bunları orta məktəbdə şagirdlərinə, ali məktəbdə tələbələrinə nağıl edə bilər.

Bəs həqiqətdə vəziyyət necədir, bu yazıda göstərilən kimi, ya bir qədər fərqli? Mübariz Əlizadə qüsurları göstərir: “Bu sözlər uydurma və yalandır. Birinci ona görə ki, Qızıl Arslanla Nizami bütün ömürləri uzununu bir neçə dəfə deyil, yalnız bircə dəfə görüşmüşlər. İkinci ona görə ki, “onlar səhrada cındır keçə üzərində deyil”, Gəncənin otuz mənzilliyində Qızıl Arslanın qiymətli fərşlərlə döşənmiş düşərgəsində görüşmüşlər. Şah şairin əlini öpməmiş, onun ayağına qalxmışdır. Üçüncü, Rəfili ona görə düz demir ki, şair bu görüş haqqında Rəfilinin göstərdiyi kimi “İskəndərnamə”də deyil, “Xosrov və Şirin” poemasında məlumat vermişdir” [24, 85].

Mübariz Əlizadə tərəf-i müqabilini Nizami mətnlərini oxumadan mülahizələr yürütməkdə günahlandırır. İnanılmaz gəlir. Ancaq sübutu ortaya qoyanda şahid olursan ki, məsələ elə tənqidçinin bildirdiyi kimidir: “Rəfili Nizaminin yaradıcılığı haqqında açdığı bəhlərdə belə yazır: “Nizami “Leyli və Məcnun” poemasının bir fəslində (! – bu parçada mötərizədə verilən nida və sual işarələri M.Əlizadənin seçdirmələridir – **R.H.**) bu gözəl poemanın necə yaradılmasından bəhs edərək yazır ki: “Bədənim zəif düşmüşdü (?), özüm də qocaldığımından artıq şairlik xəyalımdan çəkinib rahatlıq guşəsinə çəkilmək istəyirdim (!). Bu halda yoldan qasid yetişdi və həzrəti-şahın fərmanını gətirdi” [24, 85].

Bu, Nizami məsnəvisindən sadə bir alıntı deyil. Bu kəsikdə həm avtobiografik detal var, həm də mühüm tarixi an – əsərin yaranma səbəbi və şəraitini göstərən cizgilər.

Əlbəttə, belə hallarda orijinal mətndən edilən iqtibasda dəqiqliyə daha artıq riayət etmək lazımdır. Xüsusilə ona görə ki, hələ o vaxt Nizami məsnəvilərinin bədii və sətiri tərcümələri oxucunun əlində yox idi və belə alim yazılarının özləri artıq həm də mənbə rolunu oynayır.

Bəs “Leyli və Məcnun”un əslində həmin hissəsi bu nümunə gətiriləndən nə iləse seçilirmiş?

Mübariz Əlizadə dəqiqləşdirir: “Nizami həyatının bu momentini Rəfilinin arzularının ziddinə olaraq belə təsvir edir: “Bir gün mübarək və şadlıqla Keyqubad büsatında idim. Hilal qaşlarım açılmış, Nizami divanı qarşıma qoyulmuşdu. Baxtımın güzgüsü qarşımda idi. Səadət saçlarımı darağa tutmuşdu... Şeir zirvəsinə bayraq sancaraq, hünər sandıqçasına qələm çəkirdi. Qələmin ucu ləl deşir, dilimin turacı nüqtələr oxuyurdu... Birdən qasid yoldan yetişdi və həzrəti şahın fərmanını gətirdi”.

Görürsünüz ki, böyük Nizami özü belə Rəfiliyə müraciət edərək deyir: Doğru demirsiniz, mən heç bir zaman qocalığıma görə şairlikdən uzaqlaşmaq, rahatlıq küncünə çəkilmək istəməmişəm. Əksinə, mən daima yazmaq, sənət zirvəsinə bayraq sancaraq xalqıma xidmət etmək arzusunda olmuşam. Siz yanılırsınız!” [24, 85].

Nizami Gəncəvi haqqında 1930-cu illərin sonları, 1940-cı illərin əvvəllərindəki alim, araşdırıcı yazılarının (əslində elə sonrakı bütün dövrlərdə də) həm də müəllimlər – gələcək nəsillərə Nizamini rəsmən tanıtmalı kəslər üçün bir təkan nöqtəsi olduğunu bir daha xatırlatmağı, ilk növbədə məhz buna görə mövzuya məxsusi həssaslıq və vasvasılıqla yanaşmanı diləməyimin haqlılığı bir də onda yerini tapır ki, sən demə, Mikayıl Rəfil o vaxt həm də üstəlik məktəb dərsləri müəllifləri cərgəsindəymiş. Yalnız məqalə və kitabında deyil, dərslərdə də Mikayıl Rəfilinin oxşar xətalara yol verməsi Mübariz Əlizadəyə lap yer eləyir: “Rəfil Nizami əsərlərindən bir şey oxumamışdır. O bu böyük əsərlərin yalnız tərcümə edilmiş (təəssüf ki, bu tərcümələr çox vaxt böyük təhriflərlə edilmişdir) ayrı-ayrı epizodları ilə tanışdır. Lakin o, yüz misra oxuduğu halda on min misralıq poema haqqında teoriya yürüdür və özünü çıxılmaz vəziyyətdə qoyur. Məsələn: o, orta məktəblərin 8-ci siniflərinə məxsus ədəbiyyat kitabına Nizami haqqında material yazarkən şairin “Sirlər xəzinəsi” poeması haqqında uzun-uzadı danışır. Lakin onun bilik ehtiyatı qopardığı hay-küy dərəcəsiindən aşağıdadır. O, poemadakı iyirmi bəhsdən yalnız birini bilir. O, “Ənuşirəvanla vəzir və bayquşlar” nağılı haqqında danışır. Lakin burada da onun məlumatı ağızlardan alınmış məlumat olduğundan belə bir mənzərə meydana çıxır. O yazır: “Bayquşların biri öz balalarını o birinə bəsləməyə vermək istəyir. O birisi isə bunun əvəzində bir neçə xaraba kənd istəyir” (orta məktəblərin 8-ci sinfi üçün “Ədəbiyyat”). Halbuki Nizami poemasında bayquş balalarını bəsləmək üçün bayquşa verməyir, əksinə, o öz qızını ikinci bayquşa əvə vermək istəyir və bunun müqabilində başlıq olaraq ikinci bayquşdan bir haman xaraba kəndi və bir neçə daha belə xaraba kəndlər istəyir. Rəfil bundan sonra yenə də bu gözəl poema haqqında bir çox uydurmalar söyləyir və nəhayət, guya “Sirlər xəzinəsi”ndən başqa bir misal da gətirmiş kimi yazır: “Bu dünya alver yeridir, biri satar, biri alar, əgər biri ipəkqayıran qurdsə, o biri ipəkyeyən qurddur”.

Bir bu parçanın məxəzini çox axtarıqdan sonra onu Rəfilinin dediyi kimi “Sirlər xəzinəsi”ndə deyil, bu poemadan təqribən iyirmi üç il sonra yazılmış “İqbalnamə”də və həm də tamamilə başqa bir şəkildə tapdıq. “Qurd” məsələsi Nizamidə belədir: “Dünya yaradıcılara vəfa etməyir. O, çalğıçılarla həmahəng olmur. İpək çəkməkdə iki qurd od ilə su kimi bir-birinə qarşı dururlar. Onlardan biri ipək barmasını toxuyur, o birisi isə ipək karvanını talayır. Habelə bal pətəyində iki cür arı olur. Arılardan biri nemətləri hazırlayır, o birisi isə gizləncə onları oğurlayıb yeyir. Bu bal hazırlayan arılardan birinin varlığı o bal yeyən arıların yüzündən yaxşıdır” (“İqbalnamə” – “Dastanı təzələmək barədə”).

Nizami bu gözəl və mənalı sözləri ömrünün son illərində talantsız şairbəçələrin əlindən zara gəldiyi zaman ədəbiyyat oğurlarına qarşı demişdir. Bu misralar indi də öz qiymətini saxlayır və ədəbiyyat xəzinəmizi həyasız talançılardan mühafizə etmək üçün kəskin bir silah rolu oynayır” [24, 86].

Bəlkə də dərc edildiyi-oxunduğu günlərdə qəlb də ağrıdan bu tənqidi məqalə elə həmin vaxtda, aradakı pərdəni də götürərək, həqiqətləri bütün açıqlığı və acılığı ilə aşkar etdiyi üçün hökmən azı bir faydasını vermişdi ki, növbəti ildə dərs kitabındakı həmin yanlışlıq aradan götürülmüşdü.

Bunlar elə iradlardır ki, qarşılığında özünü doğrultmaq, nəsə demək imkan xaricindədir. Yəni bu, 1930-cu illərin evyırıxıcı və proletarsifət qəzet məqalələrinə xas olan sözdən söz çıxarmaq, müəllifin demədiyini onun ayağına yazmaq, fikirlərini tam tərsinə yozaraq siyasi böhtanlar atmaq, ağına-bozuna baxmadan şərləmə deyil.

Mahiyyətə obyektiv və xeyirxah tənqiddir, “nə qədər gec deyil, bu xətaləri növbəti yazılarında düzəlt” xəbərdarlığıdır, səhvi buraxanı daha dərinə işləyərək onu biabır edə biləcək nöqsanlardan çəkındirmək cəhdidir. Axı bir elmi yazı içərisindəki səhlənkarlıqdan törənən büdrəmələr həmin müəllifin artıq başqa dəyərli və hətta lap qüsursuz olan araşdırmalarına belə istər-istəməz daha əvvəlki əminliklə yox, inamsız baxmaq şübhəsini də doğurur.

Arada M.Əlizadə qarşısına çıxan qüsurların bolluğundan hiddətlənərək bu yazılara bəlkə qədərindən də şiddətli, qırmızılar epoxasının sözü qırmızı-qırmızı demək şəkərinə uyğun qiymət verir. O vaxt – 1975-ci ildə mən Mübariz müəllimdən “Revolusiya və Kultura”dan köçürdüyüm bu parçanı ucadan oxuyaraq “Niyə bu qədər amansız yazmısınız?” soruşanda cavab vermişdi ki, cavandım, bir az maksimalist idik, yəqin, indi yazsam, nöqsanları göstərsəm də, bu cür sərt deməzdim.

Ancaq həmin söhbətdən yeddi il sovuşarkən, ağsaqqal sinnində də oxşar elmi qəbahətlərlə qarşılaşarkən yenə dözməmişdi, Nizami irsi ilə başdansovdu davranmanı təxminən elə gəncliyindəki qəzəblə qırmanclamışdı [12, 46].

Tənqidçi, M.Rəfilinin jurnaldakı məqaləsindən ayrılaraq, Nizami haqdakı kitabçasına keçir və məsnəvinin orijinalına aşına olan şəxs kimi qarşılaşdığı bunca sistemli təhrifətmə onu hövsələdən çıxarır, belə məhsulu “cızmaqara”, “şairə qarşı qəddar münasibət” adlandırmağa sövq edir: “O, Nizaminin sevə-sevə tərənnüm etdiyi Xosrov obrazını əbəs yerə zalım və alçaq bir obraz adlandıraraq yazır: “Şah hakimiyyətinin təcəssümü olan Xosrov romanda zülmkar (!), xain və zalım (!?) bir hökmdar kimi verilmişdir” (“Nizami” kitabçası, səhifə 61). Rəfili bir alim olaraq Nizami poemasında verilmiş Xosrov obrazı haqqında danışarkən bir qədər təvazökar olub Nizami əsərləri ilə tanış olan yoldaşlardan konsultasiya alsaydı, pis olmazdı. Heç olmasa başa düşərdi ki, poema əvvəlindən axırına qədər Xosrovun ağıllı, ədalətli, səxavətli, rəiyyətəpərvər bir hökmdar olduğundan bəhs edir” [24, 86].

Mübariz Əlizadə bu cümlələrin ardınca gələn hissədə M.Rəfili haqqında heç bir iynəli ifadə işlətmir. Sadəcə, “Xosrov və Şirin”dən həmin parçanın dəqiq tərcüməsini verir və oxucu özü bu qənaətə gəlir ki, tənqid olunan müəllif Nizami əsərinin qatını belə açmayıb: “Xosrov Pərviz Cəmsiddən irəli keçdi. O, xəzinə bağışlamaqda günəşdən səxavətli oldu. Xəzinə onun yanında torpaq kimi idi. O, xəzinəni torpaq kimi paylayırdı. Gündə səhər və axşam, iki dəfə süfrə açırdı. Xuruşu kasa ilə, şərabi piyalə ilə paylayırdı... Çibinə öküz, milçəyə fil bağışlayırdı. Süfrəsinə düzülən halvaları qonaqların nə vaxt yediyini o bilməzdi... Xosrov o qədər səxavətli idi ki, onun ölkəsində bir nəfər də olsa yoxsul qalmamışdı. O elə ədalətli idi ki, onun hökmranlıq dövründə zülm sözü dəftərlərdən silinmişdi...” Bəlkə də Xosrov tarixi bir sima olaraq belə yaxşı adam olmamışdır. Lakin Rəfili düşünməlidir ki, o, ümumiyyətlə şahdan danışmayıb, o, Nizami poemasında verilmiş bir qəhrəman obrazından bəhs edir. Nizami isə Xosrovu belə ədalətli, səxavətli və get-gedə daha rəiyyətəpərvər olan bir hökmdar kimi təsvir etməkdə qarşısına böyük ictimai-siyasi vəzifə qoymuşdur. Haman Xosrov obrazı Nizaminin gələcək poemalarında Bəhram, çoban hökmdar, İskəndər, Nüşabə və sairə bu kimi ədalətli hökmdarlar obrazı ilə tamamlanır” [24, 86-87].

Və bu da mövzunun xüsusi narahatlıq doğuran, həmin müəllifin, Azərbaycanın Nizamidən yazan ayrı mütəxəssislərindən fərqli olaraq, rusca yaxşı danışması və yazması səbəbindən ovaxtkı ölçülərlə xaricə – respublikadan kənara çıxmaq girəvəsinin çox olmasının umulmaz nəticəsi: Mikayıl Rəfilinin Nizami Gəncəvi haqqında Kiyevdə, “Sovetskaya Ukraina” qəzetində məqaləsi dərc edilir [43] və

Mübariz Əlizadə həmin yazıda əksini tapmış təhrifləri diqqətə çatdırdıqca bir daha aşkara çıxır ki, o yenə haqlıdır, ukraynalılara Nizamini tanıtmmaq niyyətli məqalə müəllifi gerçəkdən də “Xəmsə” məsnəvilərindən lazımınca xəbərdar deyil: “Mikayıl Rəfil “Xosrov və Şirin” poemasında qəhrəman Fərhadın ölüm təsvirini belə verir: “O, Şirinin ölüm xəbərini eşidərkən həyəcanlanır və bu möhnətə dözə bilməyib əlindəki külüngü başına vuraraq özünü öldürür”. Bu xəta bir az əvvəl Rəfilinin “Bakinski raboçi” qəzetində buraxdığı səhvin təkrarıdır. Belə bir rəvayət Nizami əsərləri ilə tanış olan oxucunu təəccübləndirir. Çünki Nizami poemasında Fərhad qoçaqdır. O, aciz deyildir, o, intihar etməyir və onun ölüm hadisəsini şair belə təsvir edir: “Şirin, Şirin” sızıltısı ilə dünyanı doldurub, onun eşqi ilə torpağı öpərək can verdi” (Nizami. “Xosrov və Şirin” – “Fərhadın ölümü haqqında”)” [24, 87].

Bəs yanlışlığın kökü haradan gəlir?

O izə də bizi Nizami ilə bağlı bütün mənbələrə yaxşı bələd olan M.Əlizadə tuşadır: “Bu cür kobud təhrifə ona görə yol verilmişdir ki, Nizami əsərlərini oxumadan onların süjeti ətrafında bəhs açılmış və Fərhad haqqında el nağıllarında olan bir epizod Nizami əsərinə yamamaq istənilmişdir. Əbəs yerə! Bununla böyük şairimizi yalnız narazı salmaq olar. Çünki Nizami heç kəsin yaradıcılığına “varis çıxmaq” istəməmişdir. O, başqasının əsərini öz adına çıxmağı bir yaradıcı üçün ən alçaq sifət hesab edir. “Heç kəsdən əmanət almamışam, ürəyim istədiyini yazmışam. Mənim balımın üstünə milçək oturmamışdır. Mənim arıma isə heç kəsin balı suvaşmamışdır” (“Sirlər xəzinəsi”)” [24, 87].

Nizami Gəncəvi və ümumən klassik irslə bağlı araşdırmalarında M.Rəfilinin yanlışmalarının dairəsinin nə qədər geniş olduğu M.Əlizadənin həmin müəllifin digər məqalələrini də tənqid hədəfinə gətirməsindən sonra aydınlaşır.

M.Əlizadə Şota Rustavelinin yubileyi qeyd edilərkən gürcü şairinin Azərbaycan ədəbi-mədəni mühiti ilə mümkün əlaqələri haqqında Mikayıl Rəfilinin dərc etdirdiyi və əksəriyyətin oxuduğu, ancaq heç bir əks reaksiya vermədiyi məqaləsinə toxunur (Ümumən istər 1930-cu illərin sonları – 1940-cı illərdə, istərsə də sonrakı yarım əsr ərzində klassik irsdən bəhs edən araşdırmalara tələbkər elmi münasibət nümayiş etdirərək buraxılmış səhvləri qətiyyətlə və dəqiqliklə göstərən və bu təmayüllə mübarizədən usanmayaraq uzun müddət ardıcılıqla davam etdirən iki bilgin və mətin alimi görürük: Əkrəm Cəfəri [16] və Mübariz Əlizadəni).

Mübariz Əlizadənin bu yazdıqlarına çox köhnə günlərin olmuşları, elmi gerçəkliyimizin daha tuş düşülməyən əngəlləri kimi baxmayın: “Qətiyyətlə tanımadığı və əsərlərini oxumadığı bir yazıçı haqqında fikir söyləmək yalnız Rəfilinin özünə deyil, bəzən bizim hamımızı utandıran tragediyaların meydana çıxmasına səbəb olur. Məsələn, o, Şota Rustaveli yubileyini keçirdiyimiz günlərdə “Rustaveli və Azərbaycan” adlı bir məqalə yazmaq qərarına gəlmişdir. O bu məqaləsində Azərbaycan poeziyasının gürcü poeziyası ilə əlaqəsini göstərmək məqsədilə Azərbaycanın dahi sənətkarları olan Xaqani və Nizaminin böyük Rustaveli ilə olan münasibətindən bəhs etmək istəmişdir. Əlbəttə ki, bu, çox gözəl bir təşəbbüs idi. Lakin Rəfil bu ciddi vəzifənin öhdəsindən gələ bilməmiş və minlərlə oxucu kütləsi qarşısında özünü gülünc və çıxılmaz bir vəziyyətdə qoymuşdur. O yazmışdır: “Xaqani təqribən (1121-1149)(?) Azərbaycan və İran (!) poeziyasına böyük bir sənətkar, mütəfəkkir bir şair kimi daxil olmuşdur. O öz dövrünün oxumuş, elmi, yüksək fikirli adamlarından biri idi. O öz dərin ilhamlarını tarixin və əsrinin xəzinələrindən alır. Geniş və dahiyanə icmallar (?) yaradırdı (“Ədəbiyyat qəzeti”, 16-XII-37). Şübhəsiz ki, belə yalnız bu ümumi mənasız və yan-yana təkrar olunan

sözlərdə deyildir. Rəfili Xaqani haqqında “mühakiməsini” davam etdirərək yazır: “Xaqani məşhur “Xosrov və Şirin” (!) əsərində Şapurun dilindən Şəmiranın qüdrət və əzəmətindən bəhs edərək deyir ki: “Kuhistanın o tayında bir neçə mənzillikdə Dərbənd dəryası vardır. Orada (dəryadamı? – M.M.) şahlar nəslindən bir hökmdar var ki, onun süpəhilərini dalğası İsfahana qədər gedir” və i. Rəfili uzun bir sitatdan sonra alimlərə məxsus ifadə ilə gətirdiyi parçanın şərhinə keçərək yazır: “Nəsrə tərcüməsini verdiyimiz Xaqaninin bu şeiri (?), göründüyü kimi, ozamankı Azərbaycanla Zaqafqaziyanın bir çox yerlərini təsvir edir. Xaqaninin tərənnüm etdiyi hökmdar qadın bir tərəfdən Nizaminin Nüşabəsini xatırlatsa da, həyatdan da alına bilirdi. Çox mümkündür ki, Şəmirə Şirvanşahlar nəslinə mənsubdur. Lakin bəzi son tədqiqlərdə Şəmiranın gürcü çariçası Tamaraya işarə olduğu irəli sürülür. Gürcü salnamələrinin Tamaraya verdikləri təriflər ilə Xaqaninin təsvir etdiyi Şəmirada, doğrudan da, bəzi ümumi cəhətlər vardır. Şəmirə və Tamara adlarının bir-birinə bənzəməsi də bu qipotezanı qüvvətləndirir. Hər halda Şəmirə doğrudan da Tamara imişsə, bizim qarşımızda Xaqaninin Gürcüstan və eyni zamanda Rustaveli ilə olan əlaqəsinə aid maraqlı məsələlər meydana çıxıb bilər.

Şeyx Nizamiyə gəlincə, onun Rustaveli ilə əlaqəsi Xaqaniyə nisbətən daha aydındır”.

Bu sətirləri oxuyarkən oxucu həm gülür, həm də ağlayır. O, ona görə gülür ki, ədəbiyyat mütəxəssisinin imzası ilə yazılmış bu məqalədə “Xaqaninin məşhur “Xosrov və Şirin” poeması” sözlərinə gözü sataşan adi oxucu “yəqin, böyük şairin yeni poeması tapılmışdır” düşünərək sevinir. Bu momentdə oxucunun simasında duyulan təbəssüm sevinc gülüşləridir. Lakin bir az keçmədən bu təbəssüm oxucunun üzündən silinir, o, Rəfilinin köçürdüyü uzun-uzadı parçanın Xaqani ilə heç bir əlaqəsi olmayıb, onun yaxın dostu Nizaminin “Xosrov və Şirin” poemasından gətirildiyi və həm də böyük təhriflərlə tərcümə edildiyini görür, Rəfilinin Amerika açmadığını, əksinə, hamıya məlum olan ədəbi küçədə hərəkət qaydalarını pozduğu üçün azıb çaş-baş qaldığını görür, onun halına acıyır və naşı əlinə düşmüş böyük şairin vəziyyətinə ağlayır.

Rəfili bilməlidir ki, Xaqani heç vaxt “Xosrov və Şirin” poeması yazmamışdır və Şəmirə haqqında heç bir bəhs açmamışdır. Avtorumuzun əlinə keçən parça Nizaminin əsərlərindəndir. Rəfili ancaq bu parçanı tərcümədən tərcümə edərkən ağız-burnunu əymiş və parçaya dair verdiyi hökmlərdə yanlış “qipotezalar” yaratmışdır. “Xaqaninin tərənnüm etdiyi hökmdar qadının bir tərəfdən Nizaminin Nüşabəsini xatırlatması” sözləri gülünc olduğu kimi, bu qadının gürcü çariçası Tamara olması (?) fikri də əsassızdır. Çünki Nüşabə də, Şəmirə də Nizaminin öz qəhrəmanlarıdır. Şəmirə ilə Tamaranı eyniləşdirmək məsələsinə gəlincə, bircə dəfə “Xosrov və Şirin”i oxumaq kifayətdir ki, belə fikirlər kökündən rədd edilsin. Birinci ona görə ki, Nizami “Xosrov və Şirin” əsərini yazarkən Tamara hələ Gürcüstan taxtına əyləşməmişdi (“Xosrov və Şirin” 1180-ci ildə yazılmış, Tamara isə 1184-cü ildə taxta əyləşmişdir). İkinci ona görə ki, Nizaminin təsvir etdiyi Şəmirə Tamaranın anadan olduğundan təqribən altı il qabaq yaşamışdır (Poemada Şapurun Şəmirə haqqındakı bəhsi 589-cu illərə aiddir)” [24, 87-88].

Qəzet və jurnalda dərc edilən, işıq üzü gördüyü günlərdə böyük hay-küyə, ciddi diskussiyalara səbəb olan, sensasiya kimi qarşılanan istənilən məqalənin də hərərəti vaxt ötdükcə düşür, soyuyur, o höcətləşmələr yaddaşın alt qatına çökür, kitabxana və arxivlərdə uyuyur, illah da bizim haldakı sayaq, yazının dərc edilməsindən sonra bir neçə nəsillə dəyişmiş ola.

Onillər öncə “Revolýusiya və Kultura” jurnalında başqa bir yazını arayarkən təsadüfən qarşıma çıxmış, oxuyandan sonra müəllifi ilə söhbətləşdiyim bu məqalə ilə indi, üstündən yarım əsrə yaxın vaxt ötərkən Mübariz Əlizadənin arxivində onun öz əlyazmasında (yeri gəlmişkən, Mübariz müəllim heyfət doğuran bir səliqə ilə ilk gəncliyindən ömrünün axırınadək olan irili-xırdalı bütün əsərlərinin və tərcümələrinin əlyazmalarını saxlayıb) və daha geniş variantında rastlaşmasaydım, yəqin, onu daha heç xatırlamayacaqdım da. Başqaları da mənim kimi. Amma kitabxanaların kataloqlarında və kartotekalarda Nizami Gəncəvi haqqında buraxılmış əsərləri arayarkən Mikayıl Rəfilinin 1939-cu ildə Azərbaycan və rus dillərində ayrıca nəşr edilmiş kitablarını çox tədqiqatçı tapır və tapacaq da. Kitablار ömrünü davam etdirir, onun içərisindəki qüsurları açıb-göstərən məqaləsə sanki ömrünü başa vurmuş kimidir. Bu məqalədən xəbərsiz və yetərinəcə hazırlıqlı olmayan oxucunun isə indi də həmin kitabları mütaliə edib bir çox yanlışları doğru kimi qəbul etməsi istisna deyil.

Bu gün kimsənin qaldırıb oxumadığı həmin zahirən adi jurnal məqaləsinin “SOS” hayqıran, qəflətdən oyatmaq istəyən çağırması isə gərək indi də eşidilə!

O və ona bənzər unudulmuş xəbərdarlıq yazıları araşdırıcıları Nizamidən yazarkən ciddiliyə, dəqiqliyə səfərbər etməkdə bu gün bir örnək olaraq yaşamaq haqqını saxlamaqdadır.

Yazısını M.Əlizadə, sətirələrinə özünə xas incə yumor və kinayə də qataraq, belə yekunlaşdırırdı: “Nizami” kitabçasından bəhs edərkən biz belə bir sual vermək istəyirik: Rəfil bu əsərini yazarkən qarşısına nə məqsəd qoymuşdur? Bəlkə o, belə bir cavab verəcəkdir: Məqsəd kitabın cildində yazılmışdır, mən Nizaminin “həyat və yaradıcılığı”nı yazmışam. Çətin ki, Rəfil bu məqsədi yerinə yetirə bildiyini iddia edə bilsin. Çünki kitabçada Nizaminin nə həyatı, nə də yaradıcılığı haqqında bir material vardır. Burada dəxi şairin həyatı haqqında yuxarıda göstərdiyimiz həqiqətə uyğun olmayan fikirlər təkrar edilmiş və bir şey daha əlavə edilmişdir ki, guya Nizami “Leyli və Məcnun”u öz oğlu Məhəmmədin vasitəsilə Şirvan sarayına göndərmişdir! (Bax: “Nizami”, rusca, səhifə 40-41). Bu necə olmuşdur? “Leyli və Məcnun” qurtararkən Məhəmmədin 14 yaşı var idi, o zaman Zaqafqaziya dəmir yolu işə salınmamışdı, Gəncə ilə Şamaxı arasında avtobus da işləmirdi. Nizami məktəb yaşlı oğlunu haraya, nə vasitə ilə və nə məqsədlə göndərirdi?! Həqiqətdə belə bir iş olmuşsa, nə üçün şair özü bu xüsusda bir şey yazmamışdır? Elə isə Rəfil nəyə əsaslanaraq Nizamini bu qədər soyuqqanlı bir ata kimi qələmə vermişdir?!” [24, 89]

O vaxt olsun, ya indiki gün – elə zənn edirsiniz həqiqətləri bu təhər gözün içinə deyən, hər cümləsinin acılığını bir batman balla da toxtatmaq çətin gələn belə yazını hər gün-günəşırı özü və yaxınları, dostları ilə rastlaşdığın həmkarın və nüfuzlu şəxs haqqında yazmaq (və daha mühümü üzə çıxarmaq, çap etdirmək) asandır?

Olsun ki, M.Rəfilinin həmin məqalələri və kitablarındakı nöqsanların çoxunu o dövrdə bir para başqaları da müşahidə edibmiş, ancaq səsini çıxaran, narazılığını mətbuatda nə şəkildəsə ifadə edən bircəsi də tapılmayıb. Fəqət Mübariz Əlizadə bunu edib. Alimin bu qətiyyəti və mərdliyinin, elmi vicdana sədaqətinin, həqiqətpərəst yazısının qiyməti gec də olsa gərək verilsin!

İstinad bir mədəniyyətdir, mənəvi cavabdehlik çaları olan məsələdir və əlbəttə ki, həm də qaibənə sənin boynuna qoyulmuş hüquqi öhdəlikdir. Əməl etməsən, kiminsə zehninə bəhrəsini mənimsərsən, mənbə göstərməsən, öz malın kimi satarsan, gec-tez faş olar.

M.Əlizadə araşdırdığı yazılarda qətiyyənlə bərkəlmədi, buraxılmış digər səhvlərdən də eyibli suça işarə etdi: “Rəfilinin bu “əsərində” bəzi doğru cəhətlər dəxi vardır. Məsələn, o yazır: “Nizami yalnız elmləri öyrənməklə kifayətlənmirdi. Nizaminin arayıcı düşüncəsi, onun həqiqət və dünyanı idraka qarşı olan meyli, nəhayət, onu təsəvvüf dairələrinə çıxarmış idi” (Bax: “Nizami” kitabçası, azərbaycancası, səhifə 26). Fikir doğrudur. Lakin bu mübarək həqiqət “təsadüfi” olaraq professor Bertelsin əsərində aşağıdakı sətirlərin kopyasıdır. Professor Bertels yazmışdı: “Nizami mövcud elmləri öyrəndikdən sonra bununla kifayətlənməmişdir. O, axtardığı həqiqətə daha yaxından bələd olmağa can atır. Bu axtarışlar onu sufi şeyxləri mühitinə gətirir” (Bax: “Revolyusiya və Kultura” №-3, 38-ci il).

Rəfilinin kitabçası bu cür “təsadüflərlə” doludur. Əgər öz ayaqları ilə Bertelsin, Krımskinin, Y.Marrın, H.Araslının və başqalarının əsərindən çıxıb Rəfilinin “əsərinə” daxil olan bu “təsadüfləri” kitabçadan kənar etsək, orada yalnız Nizami əsərləri ilə əlaqəsi olmayan uydurmalar qalar ki, bunlar da Rəfilinin Nizami əsərlərini oxumadan böyük şairimizə qarşı hörmətsizlik edib onun haqqında mühakimə yürütdüyünü bir daha sübut etmək üçün ən güclü şahid ola bilər” [24, 89].

Və yenə ayrılhaayrıda M.Əlizadə həqiqətdən Nizaminin gerçək mətnlərindən xəbərsizliyin aşkar göstəricisi olan daha bir təfərrüatı ortaya qoyur. Həm inanmağın gəlmi, həm heyretlənirsən ki, axı niyə belə olub? Axı müəllifin intellekt səviyyəsi, qələm və ifadə imkanları elə qüvvətlidir ki, mövzunu dərinlən araşdırsaydı, bu xətlərin heç biri baş verməzdi. Belə bağışlanmaz qəbahətlərin bəisi tələskənlik, üzdəngetmədir. Yazılan, nəşr edilən hər əsərsə tarixdir. Lap böyük zamanlar sovuşandan sonra yaxşısı sənə arxa ola, uğursuzu üzünə dura bilər.

Mübariz Əlizadə qələminin 1940-cı ildən gələn əks-sədası bir daha həmin sınaqlardan çıxmış ibrəti yada salır: “Rəfilə “Yeddi gözəl” haqqında danışaraq “əsərinin” rusca nəşrində Bəhrəmin Fitnə ilə məşhur nağılını belə bitirir: “Bəhrə bu cavabdan qəzəblənərək qızın öldürülməsini əmr etdi. Lakin qız təsadüfən xilas olub bir ovçunun evində özünə sığınacaq tapdı. Beləliklə, bir çox illər keçdi, Bəhrə isə Fitnəni ölmüş bilib unutdu. Bir dəfə Bəhrə uzaq bir yerdə qeyri-adi bir mənzərənin şahidi oldu: çadraya bürünmüş naməlum bir qadın inəyi çiyninə alıb altmış pilləyə qaldırırdı. Padşah təəccüb edərək bu qadın haqqında soruşmağa başladı. Bu qadının Bəhrəmin keçmiş çalğıçısının olduğu məlum oldu” (səh.101).

Rəfilə Nizami əsərlərini oxusaydı, bilərdi ki, Bəhrə Fitnənin öldürülməsini öz sərkərdələrindən birinə tapşırırmışdı. Fitnə şahın bu əmrindən peşman olacağını sərkərdəyə bildirir, bunun həqiqətini meydana çıxarmaq üçün bir neçə gün möhlət almışdı. Bir həftə sonra sərkərdə Fitnəni öldürdüyünü yalandan şaha xəbər verərkən şah kədərlənib ağlamışdı. Bu hadisədən sonra sərkərdə Fitnənin ağıllı, tədbirli bir qız olduğunu bilib, onu öz xüsusi kəndində uca qəsrdə yerləşdirib buzovla təlim görməsinə imkan yaratmışdı. Fitnə ilə Bəhrə dəxi həmin qəsrdə Fitnənin xahişi ilə qurulan qonaqlıqda görüşmüşdür. “Ovçu evi”, “Fitnənin özbaşına uzaq bir yerdə təlimi” və sairə Rəfilinin əli ilə haradansa Nizaminin poemasının süjetinə qondarılmışdır. Rəfilinin “Revolyusiya və Kultura” jurnalında çap etdirdiyi məqaləsində “Məcnunun cəngavər olması” (!) “onun Nofəl ilə qaranlıq bir mağarada görüşməsi”, “Nizami” kitabında “Qara geyimli qızın nağılı”nda şahın oturduğu səbətə quş olub havaya uçuşması (?), İskəndərin yoxsul və ac bir qadınlardan doğulması (?) və başqa yüzlərcə bu kimi əcaib fantaziyalar Rəfilə tərəfindən Nizami əsərlərinə hörmətsizliklə sığınmış yamaqlardır” [24, 89-90].

Mübariz Əlizadə uzun ömrünün üçdəikisini yaxşı bildiyi, sevdiyi və müqəddəs saydığı müəllimliyə həsr etdi. Şərqşünaslıq fakültəsində dərs dediyi yarım əsrdən artıq müddətdə pedaqoji fəaliyyətin doğurduğu vaxt məhdudiyyətlərinə baxmayaraq, mütəmadi olaraq elmi tədqiqatlarını də davam etdirdi, pedaqoji iş, şairlik, mütərcimliklə yanaşı akademik araşdırmalar onun yaradıcılığının sabit iqtisamətlərindən biri kimi qaldı. Ancaq onun elmi araşdırmalarının bir səmti həmişə təhsil, tədris sarı yönəlmişdi və fəlsəfi yanaşılsa, onun alimliyində də müdam bir müəllimlik havası vardı. Elə 1940-cı ildə yazdığı və təhlil etdiyimiz məqaləsində də Mübariz Əlizadə həm də müəllim idi və öyrədirdi ki, elmi əsər yazmaq istəyirsinizsə, əvvəlcə araşdıracağınız sahəni və mövzunu mükəmməl bilin, çünki səhvlər buraxılında, elə bu məqalənin nümunəsində görün ki, ən yüksək nüfuz sahibi olsanız da, güzəşt edilməyəcək.

Təəssüflər ki, heç də həmişə verilən dərslərin çoxu, bəzənsə lap vacibləri də yetərinə qavranılmır, uçub gedir.

Axı oxşar dərsləri Mübariz Əlizadə 1980-ci illərdə də verdi. Nizami Gəncəvinin ayrı-ayrı məsnəvilərinin nəşr edilmiş filoloji tərcümələrindəki silsilə kobud səhv və təhrifləri açıb göstərən məqalələr yazdı [12], bununla əlaqədar müxtəlif rəsmi instansiyalara da müraciət etdi [15].

Lakin həmin məqalələr qaldı az tirajla nəşr olunmuş məcmuələrin açılmayan səhifələrində, o tərcümələrdənsə Nizamidən yazan və fars dilini bilməyən, ya elə üzdən bilənlər istifadə etdilər, səhvləri həndəsi silsilə ilə dissertasiyadan-dissertasiyaya, kitabdan-kitaba, məqalədən-məqaləyə ötürdülər, beləcə, yanlışlara vətəndaşlıq hüququ qazandırıldı.

Bakıda Nizami Gəncəvinin 1941-1945-ci illər müharibəsinə görə gecikmiş 800 illik yubileyi təntənə ilə 1947-ci ildə keçirilərkən ovaxtkı Sovet İttifaqının tanınmış alimlərinin də qatıldığı mötəbər bir elmi konfrans da təşkil edilmişdi. Həmin konfransın materialları az sonra ayrıca kitab halında da işıq üzü gördü. Məruzəçilərdən biri – o dövrdə hələ tarix elmləri namizədi olan, sonraların akademiki, görkəmli alim Əbdülkərim Əlizadə “Nizami poemaları mətnlərinin elmi-tənqidi mətnlərinin hazırlanmasının əsas prinsipləri” mövzusunda çıxış etmişdi. Cildlərdən ikisini – “Məxzən ül-əsrar” və “Şərəfnamə”ni o özü tərtib edirdi. Elmi-tənqidi mətnin hazırlığına cəlb edilənlərin hamısı – Ə.Ələsgərzadə və F.Babayev (“Leyli və Məcnun”), L.Xetaqurov (“Xosrov və Şirin”), O.Smironova və F.Babayev (“Həft peykər”), F.Babayev (“İqbalnamə”) təcrübəli mətnşünaslar, klassik irsə dərinədən aşına olan insanlar idi. Nəşrin redaktoru da bilicilərin ən üstünlərindən olan Yevgeni Bertels [41, 94]. Artıq “vahid elmi prinsip” üzərində, əldə edilmiş ən əski nüsxələr əsasında tərtib edilən cildlərin bir neçəsi tam hazır idi və indi tələbkar elmi auditoriyanın müzakirəsinə təqdim edilən prinsiplərin hər biri də oçağacan dönə-dönə müzakirə və saf-çürük edilmişdi [41, 93-97]. Bununla belə, yenə hesabat verilir, yenə mümkün düzəlişləri, təklifləri dinləməyə hazır olmaq məramı ifadə edilirdi. Çünki hamısı ciddi adamlar, xalis alimlər idilər və söhbət Nizami Gəncəvi kimi müstəsнадan gedərkən hər sözün, hər kəlmənin dürüstlüyünə riayət etməyin nə qədər vacib olduğunu yaxşı anlayırdılar, tarix qarşısında məsuliyyətlərini dərk edirdilər.

Bu hadisələrdən 80 il sonra da Bakıda yenə Nizami “Xəmsə”sinin təzə elmi-tənqidi mətninin hazırlandığı elan edildi. Milli Elmlər Akademiyasının Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda təsis edilən Nizami əlyazmalarının tədqiqi şöbəsində qısa bir zamanda hər Nizami məsnəvisinin yeni elmi-tənqidi mətninin tezliklə yaradılacağı, həmin mətnlər əsasında da daha mükəmməl filoloji

tərcümələrin ortaya çıxarılacağı vəd edildi. Ancaq hansı potensialla, hansı araşdırıcılarla? 80 il əvvəl nisbətən indi bu qəbil işləri yerinə yetirməyə imkan müqayisəedilməz dərəcədə geniş olsa da, belə işləri görməyə hazır olan mütəxəssislər yox səviyyəsində, köhnə nizamişünaslar nəslində olan ciddiyyət və məsuliyyət də təqribən həmin təhər. Nizaminin yeni, daha kamil cildlərini bir neçə ay ərzində necə hazırlamağı düşünürmüş? Artıq nüsxə fərqləri də göstərilmiş bəlli nəşrlərini götürərək bir-iki əlyazmadakı nüsxə fərqlərini çıxarışlarda artırmaq – vəssalam. Amma əslində hətta bunun özü də son dərəcə diqqətçil bir yanaşma və uzun müddət tələb edir ki, hətta bu az olanı da arzuolunan səviyyədə icra etməyə qüvvə haradadır sualı cavabsız kimidir. Axı Mübariz Əlizadənin məqaləsindən parçaları ard-arda seyr etdikcə şahid oldunuz ki, elmdə başlatmanın gələcəyi yoxdur, haçansa, lap aradan onillər sovuşandan sonra belə xoruzun quyruğu gizli qalmır, hansı yollarsa bir gün hamıya görünür (2021-ci ildə mənim redaktorluğum və önsözümlə İçərişəhər Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğu İdarəsi xətti ilə Abbasqulu ağa Bakıxanovdan başlamış müasir tədqiqatçılarımıza qədər Nizamidən yazmış təqribən bütün əsas araşdırıcıların seçmə məqalələrindən ibarət bir toplu buraxıldı və yazılardan hər biri zamanında nəşr edildiyi kimi – səhvləri və doğrularıyla, heç bir dəyişiklik edilmədən verildi. Əlbəttə, lazım idi ki, onların hər birinə zəruri şərhlər də yazılsın. Lakin kitabın 1026 səhifəlik həddən artıq iri həcmi ucbatından müvafiq izah və şərhləri yazacağım halda bunun da əlavə xeyli səhifələr dolduracağı səbəb gətirilərək həmin mətnədən imtina edildi. Ancaq istənilən halda kitab bütövlükdə həmin şərhəlsiz də mövzunu yaxşı bilən oxucuya kimin kim olduğunu, kimin nizamişünaslığa nə töhfələr vermiş olmasını, kimin hansı səhvləri buraxdığını əyani nümayiş etdirir [32]).

2021-ci ilin Azərbaycan dövlətinin iradəsi ilə başdan-sona “Nizami İli” elan edilməsi, əlbəttə ki, özlüyündə çox diqqətəlayiq bir addım idi və dahimizin həm xalqa, həm dünyaya daha artıq tanınması, təbliği baxımından təqdir olunası bir təşəbbüs kimi dəyərləndirilməlidir. 2021-2022-ci illərdə Nizami Gəncəvi ilə bağlı o qədər konfranslar, elmi sessiyalar, müxtəlif tədbirlər keçirildi, o qədər kitablar, məqalələr nəşr edildi ki, Nizami araşdırmalarının xüsusi bolluğu və intensivliyi ilə seçilmiş son 100 illik müddəti boyunca bunun bənzəri olmamışdı. Ancaq onların arasında nizamişünaslığa xüsusi nəşə əlavə edən, bu sahəni nəzərəcarpacaq dərəcədə irəli aparan, indiyədək yazılmışlardan daha güclü, hansısa buraxılmış xətalara islah edən yeni çoxmu əsər oldu? Müsbət cavab vermək çətindir. Böyük əksəriyyətdə qeyri-peşəkarların nizamişünaslığa yeni heç nə əlavə etməyən həvəskar biçimdə yazılıb-yayılan (ya daha dəqiqi, indiyəcən yazılmışlardan qayçılanıb bir-birinə cümlənən) mətnləri ilə qarşılaşdıq.

O nəşr olunanlarla bağlı tutarlı tənqidi yazılar gözə dəydimi, Nizami ilə bağlı təhriflərə, elmi səhvlərlə dolu yazılara sanballı və barışmaz mövqedən münasibət bildirən nizamişünaslar oldumu ki, sözünü açıq desin?

Olmadı və həmin səbəbdən də Mübariz Əlizadə kimi kəskin və dürüst mövqeli, cəsarətli, gərək olan sözü lazım olan məqamda söyləməyi bacaran alimlərin sanki tarixin uzaqlarında qalmış köhnə mübarizələrinin bir ülgü kimi, dərs, öyüd olaraq unudulmaması, bu gün də sayğıyla xatırlanması elmi vəzifə, mənəvi borcdur.

## QAYNAQLAR:

1. Araslı H. Nizami və ardıcılıqları. “Ədəbiyyat qəzeti”, №9, 1939
2. Araslı H. Nizami əsərlərinin el variantları. Müqəddimə. Azərnəşr. Bakı, 1940
3. Araslı H. Nizami və Vətən. Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı. Bakı, 1940
4. Araslı H. Şairin həyatı. Uşaqgənclənəşr. Bakı, 1940
5. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında Nizami Gəncəvi əlyazmalarının tədqiqi şöbəsi yaradılıb. <https://science.gov.az/az/news/open/18493>
6. Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr. I cild: VII-XII əsrlər Azərbaycan şeiri. “Şərq–Qərb”. Bakı, 2005
7. Azərbaycan yazıçıları XX-XXI yüzilliklərdə. Ensiklopedik məlumat kitabı. Tərtib edən Teymur Əhmədov. “Nurlar” nəşriyyatı. Bakı, 2011
8. Əlizadə M.Mübariz. Böyük humanist Nizami Gəncəvi. Filoloji elmlər namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün dissertasiya. Azərbaycan Dövlət Universiteti. Bakı, 1947
9. Əlizadə M.M. Azərbaycanın böyük vətənpərvəri. Nizami və müasirlik (Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi). Azərbaycan Dövlət Universitetinin nəşri. Bakı, 1982
10. Əlizadə M. Ehsan Təbəri əsərlərində tərəqqi və ictimai ədalət uğrunda mübarizə motivləri // Yaxın Şərq xalqlarının müasir ədəbiyyatında tərəqqi və ictimai ədalət uğrunda mübarizə problemi. Azərbaycan Dövlət Universitetinin nəşri. Bakı, 1982
11. Əlizadə M.M. Nizaminin “İskəndərnamə” və Caminin “Xerədnəme-ye İskəndəri” əsərində İskəndər surəti. Azərbaycan–Yaxın Şərq ədəbi əlaqələri (Elmi əsərlərin mövzu məcmuəsi). Azərbaycan Dövlət Universiteti. Bakı, 1986
12. Əlizadə M. Nizami “Sirlər xəzinəsi”nin azərbaycancaya filoloji tərcüməsi haqqında. Azərbaycan ədəbiyyatının nəzəriyyəsi və tarixi məsələləri, müasirlik (Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi). Azərbaycan Dövlət Universiteti. Bakı, 1987
13. Əlizadə M.Mübariz. Əbülqasım Lahuti. Yaradıcılıq və mübarizə yolu. Azərbaycan Dövlət Universitetinin nəşri. Bakı, 1987
14. Əlizadə M. M.F.Axundov “Məhdəviyyət” əfsanəsi və onun mürtəce mahiyyəti haqqında // Mirzə Fətəli Axundov (Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi). Azərbaycan Dövlət Universiteti. Bakı, 1987
15. Əlizadə, Mübariz. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının prezidenti H.B.Abdullayev yoldaşa. 14.IV.1982. Əlyazması. Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin fondu. Mübariz Əlizadənin arxiv.
16. Hüseynov, Rafael. Klassik Azərbaycan və Şərq ədəbiyyatı həqiqətlərinin bərpası cəhdləri Əkrəm Cəfərin nəşri mümkün olmamış tənqidi araşdırmalarında. Risalə. Araşdırmalar toplusu. 15. “Elm və təhsil”. Bakı, 2018
17. İbrahimov, Mirzə. Dahi söz yaradıcısı. “Kommunist” qəzeti, №135, 1939
18. Məmmədov Salxab. Yaradıcılıq foto-albomu. Mətnin müəllifi Şirin Məlikova. “Şərq–Qərb”. Bakı, 2012
19. Mübariz M. Şeyx Nizami Gəncəvi. “Ədəbiyyat qəzeti”, № 4, 1938
20. Mübariz M. Nizami yaradıcılığının siyasi motivləri. “Ədəbiyyat qəzeti”, №6, 1938

21. Mübariz M. Nizami yaradıcılığında Azərbaycan folkloru. “Ədəbiyyat qəzeti”, № 29, 1938
22. Mübariz M. Azərbaycanın böyük şairi Nizami Gəncəvi. “Revolysiya və Kultura”, № 1-2, 1939
23. Mübariz M. Dahi şair, böyük pedaqoq. “Müəllim qəzeti”, № 9, 1939
24. Mübariz M. Ədəbiyyat aləmində xaltura əleyhinə. “Revolysiya və Kultura”, №2, 1940
25. Mübariz M. Nizami tərbiyə haqqında. “Gənc İşçi”, № 206, 1940
26. Mübariz M. Nizami gənclər haqqında. “Gənc İşçi”, № 232-234, 1940
27. Mübariz M. Nizami yaradıcılığında utopik sosializm ideyaları. “Kommunist”, №288, 1940
28. Mübariz M. Nizaminin həyat və yaradıcılığı. Nizami Yubiley Komitəsinin nəşri. Bakı, 1940
29. Nizami. Birinci kitab. Azərnəşr. Bakı, 1940
30. Nizami Gəncəvi. Lirikə. Filoloji tərcümə, şərhlər və qeydlər professor Mübariz Əlizadəninidir. “Elm” nəşriyyatı. Bakı, 1983
31. Nizami Gəncəvi. “Leyli və Məcnun”. Filoloji tərcümə, izahlar və qeydlər Mübariz Əlizadəninidir. “Elm” nəşriyyatı. Bakı, 1981
32. Nizami Gəncəvi klassik və müasir tədqiqlərdə. “Elm və təhsil”. Bakı, 2021
33. Rəfil M. Rustaveli və Azərbaycan. “Ədəbiyyat qəzeti”, №6.XII.1937
34. Rəfil M. Nizami Gəncəvi. “Revolysiya və Kultura”, №2, 1938
35. Rəfil Mikail. Nizami. Həyatı və yaradıcılığı. Azərbaycan Sovet Yazıçıları İttifaqı nəşriyyatı. Bakı, 1939
36. Səmədzadə H. Nizami epoxasına dair yeni materiallar. “Gənc işçi” qəzeti, №274, 1940
37. Siyavash Lornejad, Ali Doostzadeh. On the modern politicization of the persian poet Nezami Ganjavi. Caucasian Centre for Iranian Studies, Yerevan, 2012
38. Teyyub Qurban. Həqiqət olduğu kimi. Önsözün müəllifi Selcan Rəfil. “Adiloğlu”. Bakı, 2011
39. Vurğun, Səməd. Böyük Azərbaycan şairi. “Ədəbiyyat qəzeti”, №29, 1939
40. Низами. Сборник статей. Азернешр, Баку, 1940
41. Низами Гянджеви. Материалы научной конференции, посвященной жизни и творчеству поэта. 3-4 июня 1947 г. Издательство АН Азербайджанской ССР. Баку, 1947
42. Рафили М. Низами. Жизнь и творчество. Баку, Азернешр, 1939
43. Рафили М. Низами Гянджеви. Газета «Советская Украина», Киев, 5.VI.1939
44. Рафили М. Жизнь и творчество великого Низами. Газета «Бакинский рабочий», 5.VI.1939
45. Рафили М. Золотой век в азербайджанской поэзии. Газета «Бакинский рабочий», 5.VII.1939
46. Рафили М. «Сокровишница тайн». Газета «Бакинский рабочий», 17.VIII.1939

## **Mubariz Alizada's struggle to protect Nizami Ganjavi from distortions**

### ***S u m m a r y***

One of the most significant stages on the path of studying the life and work of the great Azerbaijani poet and philosopher Nizami Ganjavi and delivering his heritage to the people in its entirety coincides with the late 1930<sup>s</sup> and 1940<sup>s</sup>. On the eve of the 800<sup>th</sup> anniversary of Nizami which would take place in 1941, large-scale work had been launched with the involvement of leading oriental scholars and translators not only from Azerbaijan, but also from the Soviet Union which incorporated Azerbaijan as well at that time. Certainly, the bulk of the work fell on Azerbaijani researchers. The poet, translator and researcher Mubariz Alizada, who was one of the first to defend his dissertation on poetry and the world of ideas of Nizami Ganjavi in 1947, has been one of the most active Azerbaijani researchers of Nizami since the 1930<sup>s</sup>. Then, for more than half a century he worked with the same consistency and seriousness in the field of teaching and preaching Nizami. Among the authors who conducted research on Nizami Ganjavi in Azerbaijan in the 1930<sup>s</sup> and regularly appeared in the press and scientific collections, 3 people stand out the most – Hamid Arasli, Mubariz Alizada and Mikayil Rafili. Mikayil Rafili, who at that time was among the first and youngest professors in the field of philology in Azerbaijan, was one of the most productive scholars in this area, and numerous articles written by him about Nizami were published outside the republic. At the same time, already in 1939, his separate books about the life and work of Nizami were published in Azerbaijani and Russian. Mikayil Rafili also held a responsible position in the state jubilee committee established in relation with the 800<sup>th</sup> anniversary of Nizami. In 1940 a large article by Mubariz Alizada entitled "Against hack-work in the world of literature" and published in the journal "Revolution and Culture", which was the main periodical literary publication of that time, was devoted to distortions in Mikail Rafili's research on Nizami Ganjavi. Notwithstanding Mubariz Alizada had a perfect command of the Persian language and was directly familiar with Nizami Ganjavi's masnavis included in the "Khamsa" as well as with medieval sources about the poet, the author whom he criticized was deprived of this opportunity. Via quoting specific examples Mubariz Alizada reveals that M. Rafili uses incorrect translations which leads to incorrect conclusions about the biography and work of the poet. Also stating that the essay about Nizami in the textbook "Literature" for secondary schools was written by the same author and there were gross errors, Mubariz Alizada expressed concern that this might lead to more serious consequences. Because works full of distortions will certainly interfere with the correct formation of the image of Nizami Ganjavi and ideas about his work both among the young educated generation and among the broad masses of readers. Considering that at that time the masnavis of Nizami had not yet been fully translated and published, and the information preserved in the works of scholars was the only means for readers to get to know the poet and the world of his ideas, it is not difficult to imagine how great the damage that these errors might cause. Professor Mubariz Alizada continued his struggle against distortions related to the heritage of Nizami Ganjavi over the following decades, and on the same principle in the 1980<sup>s</sup> he wrote a series of articles that accurately analyzed the errors in researches and translations

made regarding Nizami. His critical article written in the mid 20<sup>th</sup> century appears as a classic example of an honest scientific attitude to Nizami's heritage and a classic example of protecting a genius poet from distortions.

***Рафаэль ГУСЕЙНОВ***

### **Борьба Мубариза Ализаде за защиту Низами Гянджеви от искажений**

#### ***Р е з ю м е***

Одним из наиболее важных этапов изучения жизни и творчества великого Азербайджанского мыслителя Низами Гянджеви и предоставления наследия классика в его целостности во владения народа приходится к концу 1930-х, 1940-х годов. В связи с намечавшимся 800 летним юбилеем Низами в 1941 году с привлечением передовых востоковедов и переводчиков не только Азербайджана, но и всего Советского союза, в состав которого в то время входило наше государство, начинается широкомасштабная деятельность. Конечно же, основная часть работы ложится на Азербайджанских исследователей. Поэт, переводчик и исследователь Мубариз Ализаде, одним из первых защитивший диссертацию о поэзии и мире идей Низами Гянджеви в 1947 году, также был одним из самых активных представителей азербайджанского низамиведения с 1930-х годов. Позже в течение более чем полвека он с такой же последовательностью и энтузиазмом работал в направлении изучения и пропаганды творчества Низами. В 1930-х годах среди исследователей Низами Гянджеви, периодически издававших свои статьи в прессе и в научных трудах, особенно выделяются имена трёх учёных – Гамид Араслы, Мубариз Ализаде и Микаил Рафили. Микаил Рафили, который в то время был одним из первых и самых молодых профессоров в области филологии в Азербайджане, был также одним из самых продуктивных ученых в этой области, и многочисленные статьи, написанные им о Низами, были опубликованы и за пределами республики. В то же время уже в 1939 году были изданы его отдельные книги о жизни и творчестве Низами на азербайджанском и русском языках. Микаил Рафили также занимал ответственную должность в государственном юбилейном комитете, созданном в связи с 800-летием Низами. Обширная статья Мубариза Ализаде под названием «Против халтуры в литературном мире», опубликованная в 1940 году в журнале «Революция и Культура», являвшемся главным периодическим литературным изданием того времени, и вызвавшая серьезный резонанс в научно-культурной среде, была посвящена искажениям, нашедшим место в исследованиях Микаила Рафили о Низами Гянджеви. Хотя Мубариз Ализаде в совершенстве владел персидским языком и был непосредственно знаком как с месневи Низами Гянджеви, вошедшими в «Хамсу», так и со средневековыми источниками о поэте, автор, которого он критиковал, был лишен этой возможности. Мубариз Ализаде на основе конкретных примерах показывает, что М.Рафили использует неправильные переводы, что приводит к неверным выводам в связи как с биографией, так и творчеством поэта. М.Ализаде также высказывает мнение о допущенных грубых ошибках Микаила Рафили в очерке о Низами, в учебнике по литературе для средних школ, выражает свою обеспокоенность в связи с

тем, что это может привести к более серьезным последствиям. Потому что материалы, полные искажений, безусловно, помешают правильному формированию образа Низами Гянджеви и представлений о его творчестве как у обучающегося молодого поколения, так и у широких масс читателей. Приняв к сведению, что в тот период поэмы Низами ещё не были полностью переведены и опубликованы и что единственным способом ознакомления читателей с поэтом и миром его идей были сведения, отразившиеся в статьях учёных, не трудно представить весь ущерб и вред, нанесённые неверными информациями. Профессор Мубариз Ализаде продолжал свою борьбу с искажениями, связанными с наследием Низами Гянджеви, на протяжении последующих десятилетий, и по тому же принципу в 1980-х годах он написал серию статей, в которых с точностью проанализированы ошибки в исследованиях и переводах, связанных с Низами. Его критическая статья, написанная в середине XX века, как классический пример правдивого и честного научного отношения к наследию Низами и защиты гениального поэта от искажений, и сегодня сохраняет свою актуальность как ценный образец и классический пример.